

UDC 93/94:929 Rajić J.
93/94(=163)(02):655.571
https://doi.org/10.18485/ms_zmskij.2025.73.2.2
<https://orcid.org/0009-0006-5477-285X>
<https://orcid.org/0009-0005-0330-1452>
Примљен: 29. децембра 2025. године
Прихваћен: децембра 2025. године

Мр Драган Н. Тубић
Др Александра Ж. Новаков

СТАЛЕШКИ СТАТУС И ГЕОГРАФСКО ПОРЕКЛО ПРЕНУМЕРАНАТА НА *ИСТОРИЈУ РАЗНИХ СЛАВЕНСКИХ НАРОДОВ* ЈОВАНА РАЈИЋА*

У раду се анализирају и проучавају спискови претплатника на четворокњижје Јована Рајића *Историја разних славенских народов, најјаче Болгар, Хорвајшов и Сербов* (Беч, 1794–1795). У основним цртама представљени су живот и целокупно дело архимандрита Јована Рајића, као и његова књига чији претплатници заузимају централни део овога рада. Описан је сталешки статус пренумераната чиме ће читаоци стећи слику о хијерархијским односима и социјалном саставу у српском друштву тога времена. На научној основи извршена је анализа насељених места из којих су потицали претплатници и на тај начин на својеврсном микро плану путем Рајићеве књиге креирана мапа српских културних центара с краја 18. века. Такође, у раду је укратко представљен историјски развој и значај пренумерације као специфичног начина на који су штампане српске књиге од краја 18. до пред крај 19. века. Феномен претплате у српској књижевности и националној историји предмет је интересовања дугогодишњег пројекта Матице српске „Пренумеранти на српске књиге“.

Кључне речи: пренумеранти/претплатници, сталешки статус, географско порекло, насеља, Јован Рајић, *Историја разних славенских народов*.

Код Срба је публикување књига уз помоћ претплате, односно пренумерације, присутно од самог краја 18. века, а она се може окарактерисати као „значајна и занимљива појава, особена врста колективног акционарства у издаваштву“ (Добрашиновић 1994: 5). Пренумерација се јавља најпре код свештеничког staleжа, потом код имућних српских грађана, међу чиновницима, адвокатима, професорима и учитељима, трговцима, занатлијама

* Рад је настао у оквиру пројекта Матице српске „Пренумеранти на српске књиге“.

и ђацима. Претплаћивање на српске књиге шири се убрзано током 19. века и добија одлике колективног покровитељства. Код Срба у овом периоду бива све израженија жеља за националном књигом, коришћењем матерњег језика и за националним културним институцијама. Пренумеранти су у књигама на српском језику тражили и родољубиву тематику с намером да својим прилогом допринесу општеном добру.¹ Помоћ у штампању књиге, која је била ретка драгоценост, сматрала се чином националне одговорности и патриотске дужности. Писци су приликом издавања својих дела наводили имена претплатника у списковима као израз поштовања за њихову материјалну жртву. Они се називају помагачима, добротворима, љубитељима или уважатељима српске књижевности и просвете (Добрашиновић 1994: 16). На почетку нове српске књижевности пренумерација или претплата била је практично једини начин да се штампа књига.²

Организација пренумерације почињала је када се књига преда у штампу, а потом се то обзнањивало у огласима који су достављани и повереницима за сабирање претплате. Огласи су, у облику летака, текстова у периодици или брошура, представљали апел и подстицај за организовање судеоничарства у издавању националне књиге (Добрашиновић 1994: 19). Они су садржавали наслов, садржај и опис књиге (хартија, корице, величина, ликовни прилози и сл.), рок за претплату, време изласка из штампе, начин слања новца, тј. имена личности код којих се може извршити уплата новца, као и цену књиге.

Претплата је сабирана преко сбиратеља (скупитеља, скупљача).³ Они су из родољубља, али и из интереса објашњавали људима дело и писца, убеђивали их да помогну књигу, прибирали имена и друге личне податке, као и новац претплатника. Ови скупљачи су већином били из редова свештенства, просветних радника, чиновништва и трговаца. Њихова улога је била цењена, па су поименце навођени у неким штампаним издањима.⁴ Скупитељи су достављали пописе претплатника писцима који су их уређивали и прослеђивали штампарима. Понекад се у одштампаној књизи могу наћи само имена и презимена претплатника, али су најчешће придодавани и њихова занимања, титулација у складу с занимањем, имена места порекла

¹ „Ко је год био иоле образованији, осећао је племениту честољубивост српскога родољубља..., којој данас равне нема, да и српска племена стекну народну књижевност, какву су други народи имали, а Срби нису. Саме су оновремене прилике доносиле да се ово осећање налазило само међу имућним редовима по градовима, где се, по трговачким везама, или по животу с иностранством, ово могло јавити. Трст..., Беч и Будим..., са многим другим градовима по Угарској били су средиште, расадници и најмоћнија потпора овога покрета.“ (Новаковић 2020: 13).

² Други облик било је меценатство, када неки имућни грађанин плати штампање. Оваквих примера било је значајно мање у односу на претплаћивање (Новаковић, 2020: 14).

³ Понекад је сакупљана и путем одређених пунктова (читалишта, библиотеке, редакције и сл.) (Добрашиновић 1994: 31).

⁴ Као награду за свој труд скупљачи пренумараната су обично имали по једну књигу на сваких десет претплатника (Владимировић 1965: 34).

или боравишта, а истицан је и број примерака књиге на коју се појединац претплатио. Када би примљеним новцем уплатио трошак за штампу, аутор би послао повереницима књиге с одштампаним именима претплатника.

Мотиви за претплату били су национално-родољубива осећања, потреба за лектиром, намера да књига буде поклон, али и жеља да име пренумеранта буде штампано на завршним страницама. Књига је обављала свој племенити позив и по географској хоризонталли и по историјској вертикали, све више стичући нове поклонице који су подстицали развој издаваштва.⁵ И поред националног заноса, пренумерација се од самог почетка суочавала с тешкоћама материјалне природе. Такође, немар и инерција српске читалачке публике често су се огледали у одзиву на претплату (Ераковић – Хаџић 2016: 254). Она је доста зависила од културно-просветног стања средине. У прво време претплатници су потицали готово искључиво из градова у тадашњој Хабзбуршкој монархији, а с ослобођењем Србије јављају се и вароши из младе српске Кнежевине.⁶ Са почетком осамостаљивања државе од четврте деценије 19. века, с развојем трговине, доласком пречанских Срба, утемељењем типографије и с процватом просвете и школства, приметно је у Србији јачање читалачке публике.

Зачета крајем 18. века јавна претплата у српској књижевности замире непун век доцније. Све распрострањенија књижевна издавачка и трговачка мрежа сасвим је истиснула претплату у класичном смислу, а професионални издавачи и књижаре преузимају бригу о штампању и растурању књиге.

Прву српску књигу штампану уз помоћ пренумерације написао је ковиљски архимандрит, историчар и књижевник Јован Рајић. Реч је о четвортом делу *Историја разних славенских народа, најјаче Болгар, Хорвајлов и Сербов* које је штампано у Бечу, и то прве три књиге 1794, а четврта 1795. године. Јован Рајић рођен је у Сремским Карловцима 1726. године.⁷ Овде је

⁵ Примера ради, у књизи Арсенија Векечког *Крајкоје изјасненије Господских и Божиородичних некојторих ђврдников* (Нови Сад, 1840) поред имена сваког претплатника наведени су лични подаци, попут занимања и друштвеног статуса, што је омогућило да се већина читалаца сврста у једну од четири групе: свештенство и монаштво (37%), наставници и ђаци (29%), трговци и занатлије (16%) и војна лица (7%). Читатељке су заступљене у мањем броју и има их само 5%. Међутим, приватни васпитачи женске деце чине готово једну трећину (29%) од укупног броја наставника претплаћених на књигу. Тиме се долази до закључка да женска читалачка публика није представљала маргинални феномен у првој половини 19. века, а наведени податак је открио да је српски грађански слој у Аустрији придавао знатну пажњу образовању женске деце (Ераковић – Хаџић 2015: 565).

⁶ „Док се није била ослободила и у просвету ушла Србија, књижевни су се претплатници купили само по градовима Аустро-Угарске. С ослобођењем Србије видимо да се у те градове увршћују и градови Србије. Али је књижевна публика у Србији у први мах била веома ограничена... Истом позније се, после 1830, с установљавањем штампарије, множењем школа и уређивањем цркава и власти почело дизати и у Београду књижевно средиште, и онда и Србија почиње све силније учествовати у књижевном покрету.“ (Новаковић 2020: 17-18).

⁷ Детаљнији биографски подаци о Јовану Рајићу могу се пронаћи у: Чедомир Денић, „Погледи на дела Јована Рајића“, *Зборник Мајнице српске за историју*, 1996, бр. 54, 39-85;

похађао основну школу, где су руски учитељи извршили велики утицај на његово образовање. Језуитску гимназију у Коморану уписао је 1744. После четири године отишао је у протестантску гимназију у Шопрон, а потом у Кијеву 1753. уписао Духовну академију. Завршио је трогодишњи курс теологије и 1757. стигао у Сремске Карловце. Пошто овде није добио посао, у јесен је поново дошао у Кијев, а потом путовао у Цариград и на Свету Гору где је обилазио манастире и скитове. Најдуже је остао у Хиландару испишујући из рукописних књига и повеља грађу за будући историографски рад. Потом се вратио у Сремске Карловце, где је 1759. године постављен за предавача Покрово-Богородичне школе. У октобру 1762. отишао је у Темишвар, а 1764. постављен је за професора Рождество-Богородичне школе у Новом Саду. Епископ Мојсије Путник га је 1772. постригао у манастиру Ковиљу. Убрзо је био постављен за ковиљског игумана и произведен за архимандрита. Период његовог монашког живота обележен је интензивним интелектуалним радом, али и неспоразумима с делом ковиљског братства, због чега је више пута подносио оставку на положај игумана. Иако му је одузето звање архимандрита и право ношења крста до смрти 23. децембра 1801. године остао је у Ковиљу. Од 1777. био је члан митрополијске Апелаторије, а три пута и посланик народно-црквених сабора. Са митрополитом Стефаном Стратимировићем осмислио је устројство Богословије у Сремским Карловцима основане 1794, а био је изабран и за првог патрона српске карловачке Гимназије. Одликовали су га устријски цар Леополд II и руска царица Катарина II. Поседовао је за оно време изузетно богату библиотеку.

Јован Рајић важи за најученијег Србина 18. века и једног од најплоднијих писаца тог доба. У својим делима служио се славеносрпским, рускословенским и руским књижевним језиком. Развио је широку делатност преписивања и састављања сопствених рукописних зборника. Сакупљао је историографску грађу из средњовековних списа на Светој Гори и по манастирима Старе Србије. Стекао је завидно богословско образовање и из овог подручја објавио неколико радова и превода с руског. У време школске реформе у Хабзбуршкој империји написао је катихетски приручник за српске школе. Његов *Катихетисис мали* (1776) постао је једна од најзначајнијих српских књига 18. века, а преведен је на румунски, грчки, немачки и мађарски језик. Преводио је на српски историјску литературу и школске уџбенике. Значајни су му и спев *Бој змаја с орлови* (1791) и драмско дело *Трагедија сиреч Печалнаја њовесті о смертіи њоследњаго царја сербскаго Уроша Пјатаго* (1798).

Први значајан покушај да се прошлост Срба али и других Јужних Словена прикаже у целини и упореди са историјом других народа начинио је

Јован Рајић: животој и дело, Београд 1997; *Зборник радова научној скупи „Јован Рајић – историчар, њесник и црквени великодостојник“*, Нови Сад 2002; Драгана Грбић, „Јован Рајић: књижевноисторијски портрет“, *Годишњак Филолошкој факултету Универзитета у Београду*, 2007, бр. 3, 91–153; Владимир Вукашиновић, „Јован Рајић“, у: *Српско барокно бојословје*, Београд 2008, 47–105; Жарко Војновић, „Рајић, Јован“, рукопис у Редакцији Српског биографског речника, Лексикографско одељење Матице српске.

Јован Рајић у поменутој књизи *Историја разних славенских народа најиче Болѧар, Хорваѧтов и Сербов*. Ова наша прва писана историја штампана је на преко 2.000 страна у Бечу 1794. и 1795. године. Своје капитално дело Рајић је завршио још 1768. али је оно због цензуре било штампано тек четврт века касније старањем митрополита Стефана Стратимировића у типографији Стефана Новаковића. Као први научни покушај сагледавања интегралне историје Срба, ова *Историја* остаће до дубоко у 19. век основ националне самоспознаје и извор даљег рада, све до појаве српске критичке историографије, а до данас спада међу историјски најважнија дела српске хуманистике.

Мада у *Историји* нема правог научног метода у данашњем смислу те речи, аутор се ослањао на писана документа и критичка разматрања, што несумњиво указују на значајан напредак у развоју српске историографије. Супротно ранијим хроникама, које се, пре свега, баве црквеном историјом и догађаје тумаче Божјим провиђењем, Рајићево дело почиње раном судбином Словена, а наставља се изношењем и објашњавањем догађаја понавнише из политичке историје. Рајић је навео и списак извора који су му послужили за писање *Историје*, а у највећој мери се ослањао на *Краљевство Словена* Мавра Орбинија и *Хронике* грофа Ђорђа Бранковића. Он је користио наше старије (попут зборника житија Данила II), али и новије рукописне изворе, као и знатан број страних историографских дела (Прокопије, Константин Порфирогенит, Бонфини и др.).

Историја је штампана грађанском ћирилицом и, како је већ напоменуто, представља прву српску књигу са објављеним списком пренумераната. Концепцијски, подељена је на 11 књига обједињених у четири тома („части“), док је свака књига подељена на неколико глава. Први том, поред Предговора („Предисловија“) и списка коришћених извора и литературе („Каталог“), има две књиге од којих је прва посвећена општој историји Словена, а друга историји бугарског народа. Други том садржи укупно пет књига. Трећа књига говори о Словенима у Северној Далмацији и историји Хрвата, четврта је посвећена географском опису српских земаља и структури становништва које је живело на том подручју до доласка Срба, а пета књига се бави пореклом Срба, њиховим сеобама и насељавањем на данашње просторе. Шеста књига бави се словенско-готским краљевима у Далмацији и Србији, а седма представља језгро Рајићеве *Историје* и скоро у целости посвећена је династији Немањића. Трећи том садржи осму, девету и десету књигу. У осмој књизи говори се о историји Србије у време Лазаревића. Срце те књиге је пета глава посвећена Косовском боју. Девета књига приказује историју Србије под деспотима из династије Бранковића, а десета сведочи о сеобама Срба у Угарску и захвата период до друге Мохачке битке 1687. године. Четврти том садржи само једанаесту књигу посвећену историји Срба на простору Јужне Угарске од поменуте Мохачке битке до Рајићевог времена. Како би се што боље разумело његово дело, аутор је на крају четвртог тома објавио у виду прилога („Прибавленија“) хронолошки списак византијских царева, као и преглед географских назива некадашњих провинција и градова. Сте-

фан Новаковић је у одељку „Прибавленије III“ унео изворе, међу којима и Душанов законик, а књигу је илустровао бакрорезним графикама. Нарочити труд и напор Рајић је уложио у састављање обимног и детаљног комбинованог именовско-географско-предметног регистра („Оглавленије“) на крају четвртог тома. Рајићева *Историја* штампана је по други пут 1823. године у Будиму, а поводом 175. годишњице Матице српске, 2002. године објављено је њено фототипско издање. Ово дело преведена је на руски (Санктпетербург, 1795) и бугарски (Софија, 1993).

Позив читаоцима да се претплате на *Историја разних славенских народа* објављен је у марту 1793. године у листу *Славено-сербскија вједомости* који је издавао Стефан Новаковић у својој штампарији у Бечу. Формиран је и велики број сакупљачких центара за претплату, од Трста на западу, до Арада и Темишвара на истоку, и од Коморана на северу, до Сремске Митровице и Земуна на југу.⁸

Спискови претплатника објављени су на самом крају првог и трећег тома *Историје*.⁹ Главни списак, од непуних 15 страница, налази се у првом тому и чини га 417 претплатника од којих су 380 појединци, 24 манастира, 11 цркава, Канцеларија архиепископа и митрополита карловачког, као и општина („общество“) села Вогањ у Срему. У трећем тому, на једној страници, налази се додаток, тј. наставак, који се састоји од имена 25 пренумераната међу којима нема институција, већ су у питању личности. На тај начин долазимо до укупног броја од 442 претплатника. У даљем тексту, из практичних разлога, анализираћемо поменута два списка обједињено. С обзиром на време када је књига одштампана (крај 18. века), као и на тадашње друштвено-политичке околности, можемо констатовати да је број пренумераната импресиван. Исти такав је, квалитативно посматрајући, и персонални састав оних који су дали новац за помоћ при штампању ове књиге.

Као први претплатник наведен је најугледнији представник српског народа у Хабзбуршкој монархији тога доба „Его Превосходителство православно Архиепископ и Митрополит Карловачки Г. Стефан Стратимирович од Кулпина“. Митрополит Стратимировић се том приликом претплатио на чак 50 примерака (сваки примерак подразумевао је комплет састављен од четири тома) Рајићеве *Историје*.¹⁰ Потом су пренумеранти навођени по

⁸ Сакупљачки центри су били у: Араду, Будиму, Великој Кикинди, Вршцу, Вуковару, Земуну, Карловцу, Коморану, Новом Саду, Осијеку, Пакрацу, Пешти, Сегедину, Сент Андреји, Сомбору, Сремским Карловцима, Сремској Митровици, Суботици, Темишвару, Трсту и Шиду (Пелин 1997: 374).

⁹ Иако странице са списковима претплатника у оба поменута тома нису пагиниране, ми смо им, ради лакшег сналажења, доделили бројеве који логично следе након последњих пагинираних страница. „Имена Ко изданију сеја Историји способствовавших Особ.“, (Рајић, том први, 1794: 497–511, Рајић, том трећи, 1794: 364).

¹⁰ Занимљиво је да се на толики број примерака претплатио још само један појединац и то племенити Александар Којић из Темишвара који је у ово време био члан Жупанијског суда. Потом следи Кирил Живковић, епископ пакрачки, са претплатом на 20 примерака, који је уједно и једини на списку, а да борави у поменутом месту. На по 10 комплета прет-

одређеној хијерархијској структури, која је најпре подразумевала црквене достојанственике и носиоце високих монашких звања, па тако следе деветорица епископа (међу којима и грко-католички епископ крижевачки), шесторица архимандрита, један протосинђел, четворица игумана, три јеромонаха и 19 манастира. Из наведеног се закључује да се ради о самој елити наше црквене јерархије у Карловачкој митрополији. Поред главних звања код неких појединаца су поменуте и почасне дужности као што су краљевски дворски саветник (један) и члан Конзисторије (тројица), а уз имена два претплатника стоји само намесник.¹¹

У списковима потом следи опширан блок у којем су имена Срба припадника вишег и нижег племства. Забележили смо да се укупно њих 79 претплатило на дело које је овом приликом предмет анализе, што чини готово 18% од укупног броја. Најпре су ту један гроф и три барона, а потом следе официри царско-краљевске војске Аустријске царевине: четири генерал-мајора, три пуковника (од којих је један командант српског фрајкора), један потпуковник („оберстлајтнант“), три капетана и два натпоручника („оберлајтнанта“). Како у регуларним, тако и у граничарским јединицама Монархије тога доба, и поред честих сеоба у Русију, Срба официра, а нарочито војника било је много. С обзиром на то да је укупан број оних који су се претплатили на *Историју* – 13, може се констатовати да то представља готово занемарљив проценат, те да књига није била у центру пажње српског официрског кадра. Веома је широк и разнолик дијапазон чиновничких занимања и функција које су обављали претплатници, а у исто време и носиоци племићких титула. Из домена просвете на списку су три директора краљевских народних училишта, један окружни директор школа и три професора. Када су у питању делатности које се тичу администрације бележимо четири члана жупанијске управе („соседател комитатов“), четворицу жупанијских асесора (судских помоћника), двојицу концеписта при угарским високим управним административним телима, као и по једног: секретара и регистранта Угарске дворске канцеларије, секретара Угарске коморе, члана судске табле, члана градске управе („комунитета“), обер нотара, градоначелника („бургермајстер“), архиепископско-митрополијског инспектора и правног саветника („фискал“).

Припадници племства обављали су и почасне функције као што су императорски руски саветник (двојица), великобритански саветник (двојица) или саветник вајмарски (један). У пет случајева поред имена стоји само „љубитељ науке“, што би требало да представља одавање почести и ауторов

платили су се Петар Петровић, епископ темишварски, новосадски књијар Дамјан Каулици, племић из истог места Сава Вуковић, као и пештански трговац Павле Дијаманди. Понеко је откупио пет или три примерка, док је далеко највећи број пренумераната дао новац за само један примерак комплета *Историје*. (Раџић, том трећи, 1794: 364).

¹¹ Георгије Живановић и Јоаким Поповић су записани међу јеромонасима, иако уз њихова имена пише само да су парохијски намесници (мокрински, односно меленачки). (Раџић, том први, 1794: 498).

израз захвалности истакнутом појединцу за финансијску подршку која му је пружена приликом штампања књиге. Често се у списку претплатника уз име наводе само ознака племићког статуса („Его високоблагородие“, „Его благородие“) и место одакле је појединац, без било каквих других одређења. Таквих примера је укупно 19, од којих је и једна жена – Јулијана Михаиловић, рођ. Којић. Број жена претплатница Рајићеве књиге је веома мали, и на њему се налазе још само Марија Молитор, супруга царско-краљевског бечког војног наткомесара и Марија Дуковић, рођ. Ивановић (Рајић, том први, 1794: 500–501, 509).

Потом следи један значајан сегмент међу пренумерантима у којем се наводи 11 цркава, 16 протопрезвитера, чак 56 пароха (12,7% од укупног броја са списка), један катихета, а нешто ниже у списку су и два ђакона и један црквени служитељ, док је засебно, при крају, поменут још један свештеник.¹² Као засебна институција, на књигу се претплатила и Канцеларија архиепископа и митрополита карловачког. Исто као код припадника монашког свештенства, и међу мирским налазимо чланове („соседателе“) Конзисторије, и то њих четворицу. Занимљиви су помени разних политичких, чиновничких и административних занимања и дужности које су обављали неки од претплатника. Анализом списка забележили смо 10 сенатора, седам нотара, четири перцептора,¹³ четири надзорника (управника) имања или спахилука,¹⁴ три вашар бирова (сеоски судија или старешина), два кнеза, као и по једног царско-краљевског окружног комесара, штабс аудитора (финансијски службеник у војсци), геометра, кастнера (чувар житнице) практиканта (приправника), регистратора (особа која води регистар) и експедитора (отпремалац пошиљки).¹⁵ Међу неколицином странаца који су се претплатили на Рајићеву *Историју* налазила су се и два члана чешког научног друштва („Краљевско-Бохемског содружества науке“). Када говоримо о пренумерантима из области образовања и просвете присутни су један инспектор народних школа, седам учитеља и два студента права. Уз горепоменуте директоре школа и професоре, долазимо до прилично скромног броја појединаца из ове веома значајне области. То је уједно и јасан показатељ лошег стања у образовању међу Србима крајем 18. века. Нарочито је приметно одсуство ђака и студентата чији број се у списковима претплатника других књига значајно повећавао како је одмицало објављивање публикација током 19. века.

¹² Уз име Атанасија Борића написано је „Свештеник Лежимирски“. Он се не налази у списку на истом месту где и други пароси, вероватно због тога што је његова пријава на пренумерацију стигла нешто касније, па је морао бити уписан пет страна ниже (Рајић, том први, 1794: 509).

¹³ Cassae perceptor, односно „Касе Перцептор“ како стоји у списку, означава благајника у администрацији вароши или неког мањег насељеног места.

¹⁴ На два места за ову дужност користи се термин „провизор доминиума“, код треће личности написана је реч „испан“, а код четврте „хофмајстер“ (Рајић, том први, 505–506, 509).

¹⁵ Једно занимање нисмо успели да дешифрирамо. Уз име Михаила Јанковића наведено је „фрашка из Вршца“ (Рајић, том први, 1794: 508).

Припадника такозваних слободних занимања и вештина међу претплатницима нема много. То су: два академска сликара („Академији молер“), један адвокат, један хирург, један доктор медицине који је уједно био и градски физикус, један књижевник, као и по један практикант при „Славено-сербској, Валахијској и Восточних Језиков“ типографији и коректор исте типографије. Такође, један пренумерант је забележен као „благоразумни и високоучени“.¹⁶ Када бисмо желели да издвојимо неко конкретно занимање, свакако се истиче трговачко. Међу пренумерантима на *Историју* убедљиво највише има оних уз чијем име је написано трговац („купец“) и таквих је чак 71, што чини 16% од укупног броја. Ова чињеница не чуди с обзиром на снагу и значај трговачке бранше тога доба код нашег народа у Хабзбуршкој монархији. Трговином се бавило много Срба и вероватно је трговачки позив био одмах после оног војничког, гледајући пропорционално учешће међу свим делатностима српског народа у Монархији. Ово занимање је омогућавало и стицање материјалног иметка, што је био и један од значајнијих предуслова да појединац помишља на помоћ при објављивању књиге.

На жалост по истраживаче наше прошлости, немали број претплатника остао је у списковима Рајићеве *Историје* без икакве ознаке делатности или занимања. Тако смо евидентирали 82 особе код којих је осим имена само обележено из којег су места. Код још 15 пренумеранта стоји „грађанин“, а у наставку је име места у којем сваки од њих живи. У 17 примера ускраћени смо чак и за најосновније информације о насељу у којем је личност у тренутку пријаве на претплату обитавала, пошто осим имена и презимена, немамо никаквих даљих података. У неким од ових последње наведених случајева очигледно је да се не ради само о недостатку релевантних топономастичких или података о занимању, већ једноставно о омашкама. Можемо да претпоставимо да је до тих грешака дошло, било због журбе да се књига што пре одштапа, било због неопрезности неког од учесника у сложеном ланцу прикупљања претплатника и њиховог уноса у списак. Ову констатацију темељимо на чињеници да бар за двојицу таквих пренумераната није било могуће да Јован Рајић, или Стефан Новаковић, који је руководио процесом припреме и штампања дела, не знају ко су и чиме се баве. Ради се о Доситеју Обрадовићу, једној од најзначајнијих личности наше националне културе и науке, као и о Глигорију Трлајићу, нашем познатом књижевнику, филозофу и правнику (Рајић, том први, 1794: 510–511).

Када је у питању географско порекло, односно евиденција о насељима из којих долазе претплатници, према нашим анализама таквих места је укупно чак 125. Занимљиво је да у списку постоји неколико сегмената у којима се налази и по десетак и више узастопно наведених претплатника из истог града. Ово би могло да сведочи о томе како је у тим деловима списка једно-

¹⁶ Реч је о Павлу Кенгелцу, архимандриту, доктору теологије, историчару, природњаку и научнику широких погледа и интересовања. Његово име се помиње на страници 511, првог тома *Историје*. Више о Кенгелцу видети у: Александар Грубић, „Кенгелац, Павле“, у: *Српски биографски речник*, том 5, Кв–Мао, Нови Сад 2011, 37–38.

ставно пописана цела група имена која су пристигла од једног сакупљача из дотичног центра. У огромној већини топоними су изричито наведени уз имена личности, а само у неколико случајева смо били принуђени да покушамо да реконструирамо име насеља из којег потиче претплатник и то на основу његове наведене функције или занимања које је обављао првих година последње деценије 18. века.¹⁷ Код већине официра није записано место одакле се пренумеришу, нити је то било могуће одгонетнути на основу њихових доступних биографских података. У случајевима када је уз чин наведена регимента у којој су служили, то смо узели у обзир као географско порекло појединца. Следствено томе, констатовали смо четири особе из Влашко-Илирске, две из Петроварадинске и једну из Банатске регименте.

Због свог политичког и културног значаја нарочиту пажњу заслужују већи градски центри, као и они градови који су по броју становника били између великих урбаних центара и малих вароши или села. Овде смо уврстили насеља оба типа и то било са територије данашње Републике Србије, било из других суседних држава. У некима од њих у време објављивања Рајићевог дела било је процентуално много српских становника или је српска заједница била респектабилан друштвени фактор. Често је из тих средина потицало и највише претплатника гледајући појединачно све евидентиране локације. Бележимо да је највећи број њих потицао из Темишвара (26),¹⁸ а потом из Сегедина (18), Суботице („Марија Терезиопол“, 17), Осијека („Осек“, 17), Беча (13), Новог Сада (12), Арада (12), Сремске Митровице (14), Сремских Карловаца (10),¹⁹ Будима (10), Пеште (10), Баје (10), Сентандреје (осам), Трста

¹⁷ Наводимо примере епископа ердељског Герасима Адамовића и епископа буковинског Данила Влаховића. Њих двојица су на првој страници списка поменути само именом, презименом и наведеним високим функцијама које су обављали. С обзиром на то да се седиште Ердељске епископије тада налазило у Рашинарима код Сибиња у Румунији, а седиште Буковинске епископије у Черновицама у западној Украјини, поменута два града смо узели у обзир приликом анализе. Занимљив је и пример племића, правника, добротвора и потоњег председника Матице српске Саве Поповића Текелије. Он се претплатио као секретар при Угарској канцеларији при царском двору у Бечу. Иако је потицао из Арада, а дуго година живео и у Пешти, њега смо евидентирали као претплатника из Беча. По истом принципу, личности које су биле ангазоване на пословима при угарским централним институцијама у Будиму (нпр. Угарска комора), водили смо као претплатнике из тог града (Рајић, том први, 1794: 500).

¹⁸ У једном случају као место одакле потиче претплатник наведено је „Фабрика“, што је данас део Темишвара.

¹⁹ Пренумераната из Сремских Карловаца је готово извесно било и нешто више. То би било и сасвим логично с обзиром на значај овог места у тадашњем верском, политичком и друштвеном животу Срба у Хабзбуршкој монархији. Разлог због којег претплатници Карловчани у списку Рајићеве *Историје* нису јасно и забележени као такви, по свој прилици лежи у чињеници да су и неки од њих, али и њихови савременици, то подразумевали, па место нису експлицитно наводили. Такође, код извесног броја личности нисмо се одлучили да их конкретно и вежемо за овај град на основу написаног занимања, јер колико год да је оно имплицирало боравак у Сремским Карловцима, то није било могуће и дефинитивно потвр-

(осам), Новог Бечеја („Фрањево“, осам), Земуна (седам), Карловца („Карлштаат“, седам), Секешфехервара („Стони Београд“, седам), Кањиже (шест), Вуковара (седам), Вршца (шест), Даља (шест), Ирига (пет), Јегре („Егер“, четири), Кикинде („Велика Кикинда“, три), Зрењанина („Велики Бечкерек“, три), Панчева (три), Руме (четири), Сомбора (два), Беле Цркве (два),²⁰ Ријеке („Фиума“, два), Братиславе („Пожун“, један) и Шида (један). Занимљиво је поређење броја пренумераната из, Темишвара, Сегедина, Осијека, Беча, Будима, Пеште или Баје, са неким од већих градова у данашњој Војводини (Кикинда, Зрењанин, Панчево, Рума или Сомбор). Приметно је да крајем 18. века Срби, тј. њихови истакнутији представници, и даље претежно бораве на ободима српског етничког простора или чак на географским тачкама где је данашњи број Срба гледано у статистичким категоријама занемарљив. Тек од средине 19. века запажа се пораст припадника српског народа у поменутиим насељима која су данас у саставу Републике Србије, чиме расте и њихов значај у привредном, друштвеном и културном животу тих средина.

Велики је број и српских манастира који се помињу, било као сами претплатници, било као места пребивалишта њихових игумана, архимандрита или учених монаха који су се уписали ради куповине Рајићевог дела. Списак је импресиван и обухвата већину манастира с подручја Карловачке митрополије: ман. Крушедол (два претплатника), ман. Шишатовец (два), ман. Гргетег (два), ман. Грабовец (два), ман. Ходош (један), ман. Бездин (два), ман. Гомирје (два), ман. Јазак (два), ман. Св. Ђорђа (четири), ман. Ковиљ (један), ман. Фенек (три), ман. Хопово (један), ман. Ремета (један), ман. Раваница или Врдник (један), ман. Раковац (један), ман. Бешеново (један), ман. Кувеждин (један), ман. Беочин (један), ман. Привина глава (један), ман. Лепавина (један), ман. Пакра (један), ман. Ораховица (један), ман. Бођани (један), ман. Месић (један), ман. Златица (један), а ту је у ман. Савина (један претплатник)²¹.

Веома су драгоцене и подаци о претплатницима из мањих вароши, а поготово из руралних средина. Позитивно изненађују помени бројних села из Баната, Бачке, Срема, као и српских насеља у Хрватској, Румунији и Мађарској, где у неким случајевима бележимо више пренумераната него у далеко већим градским центрима. Понајвише је места из Срема од којих наводимо Лаћарак и Лежмир са по четири, као и велики број оних са по једним претплатником: Пачетин, Трпиња, Бобота, Бешеново, Јазак, Мартинци,

дити („Арх-Митр. протосинђел“, „Асесор Сремскога Комитета“, „Арх-Митр. и фрушкогорским ман. фишкар“ и сл.).

²⁰ Један од два помена Беле Цркве као места одакле долази претплатник реконструисали смо на основу биографије поменутог. Ради се о Рафаилу Милошевићу који је у списку уписан као „Протопрес. Паланачки“. Више о њему видети у: Исидора Точанац Радовић, „Милошевић, Рафаило“, у: *Српски биографски речник*, том 6, Мар-Миш, Нови Сад 2014, 674.

²¹ Светоуспенски ман. Савина је, за разлику од свих осталих, поменут у трећем тому и то захваљујући свом архимандриту Симеону Ивковићу који је у то време био и генерални викар митрополита филаделфијског у венецијанској Албанији (Раџић, том трећи, 1794: 364).

Шуљам („Шулман“), Гргуревци, Краљевци, Стејановци, Путинци, Грабовци, Кленак, Буђановци, Вогањ, Сланкамен и Брестач. Тако долазимо до импресивног броја од укупно 20 сремских села. Приметно је како је већина њих пописана тако што се по неколико налазе у групама (од два до седам), тј. наводе се једно испод другог. Из других регија бележимо знатно мање претплатничких места, па самим тим и претплатника. Банат је присутан са шест села: Меленци (четири претплатника), Кумане (два), Мартонош (два), Мокрин (један), Санад (један), Ново Милошево („Карлово“, један). У једном случају је као географско одређење написано само Банат. Код две личности уписан је „Кикиндски дистрикт“, али нисмо успели да утврдимо да ли се ради о граду Великој Кикинди или о неком од мањих места у оквиру ове, за Србе веома значајне, административно-територијалне области.²² Из бачких села били су по један претплатник из Бачког Петровца („Петровац“), Бечеја („Стари Бечеј“) и Бођана, из Славоније по један из Ердута и Бијелог Брда („Бело Брдо“), а исто тако, по један са Баније (Глина) и из Лике (Кореница). Мађарска и румунска села у којима су Срби чинили значајан део становништва заступљена су са по једним претплатником из Помаза (Мађарска), односно Лугоша („Логош“) и Денте (Румунија).

Као засебну групу за лоцирање претплатника посматрали смо већа или мања насељена места у данас суседним и страним државама, а да су у друштвено-политичким збивањима тих насеља српске заједнице играле нешто мању улогу него другде, или су Срби по бројности тамо били мање заступљени. Од таквих топонима из Мађарске издвајамо: Кечкемет (два претплатника), Острогон (два), Мохач („Мухач“, један), Балашђармат (један), Шопрон (један), Српски Хидош („Хићош“, један), Веспрем (један) и Вац (један); из Немачке: Гетинген (један), Линебург (један), Јену (један) и Герлиц (један); из Румуније²³: Орадеу („Велики Варад“, један), Оршаву (један) и Брестовац (један); из Хрватске: Крижевце (један) и Плавшинац (један); а из Русије Санкт Петербург („Петербург“, један). У три случаја уз име и делатност претплатника означена је само Чешка као држава у којој бораве, док код једне личности као географско одређење стоји Буковина, област која данас припада делом Румунији, а делом Украјини.

Знатан број претплатника нема уз своје име никакво географско одређење. Њих је укупно 49 што чини 11% од свих 442 убележених на списак. За неке имамо информацију о делатности којом су се бавили, али, као што је горе наведено, у 26 случајева осим имена и презимена не постоји нити један други податак. Код неких личности смо на основу њихових биографија могли са доста сигурности да наведемо место у којем су боравили током 1793. и 1794. године када је претплата сакупљана, па смо их у тим насељима

²² У питању су сенатори Теодор Исаковић и Јован Њагул (Раљић, том први, 1794: 505).

²³ За „Феређаз“ нисмо успели да утврдимо о којем насељу је реч. Претпоставка је да се налазило на територији данашње Румуније, с обзиром на то да је претплатник Андреј Георгијевић, „Провизур“ у списку наведен међу личностима из Темишвара и Арада (Раљић, том први, 1794: 506).

и евидентирали анализирајући списак. С друге стране за значајан број претплатника тако нешто нисмо могли са сигурношћу да закључимо, те смо их уврстили у категорију оних без забележеног географског порекла.²⁴

Матица српска, у оквиру пројекта „Пренумеранти на српске књиге“, поседује драгоцену грађу коју чини фонд сачињен исписом из преко 700 књига које су објављене пренумерацијом. Поменута грађа подразумева више од 300.000 листића са подацима о преко 100.000 личности које су се претплаћивале на српске књиге и које чине читалачку публику у 18. и 19. веку. Детаљним аналитичким поступком сакупљених поузданих података о пренумерантима могао би се дати значајан допринос изучавањима из ономастике и могла би се креирати мапа српских културних центара. Такође, могао би се сагледати и целокупан културни, друштвени и политички миље међу Србима у 19. веку у одређеним урбаним срединама. За сваку ону личност која се током више година претплаћивала на српске књиге може се пратити њено кретање из места у место, као и напредовање у школовању или обављању служби, друштвених и политичких делатности.

Грађа пројекта је богата ризница егзактних података и о самим књигама на које се претплаћивало, па тако имамо јасан увид у број претплатника поједине књиге, знамо који људи су то били, из којих места, које делатности су обављали, која звања и титуле су носили. На овај начин можемо да сагледамо национални и социјални састав читалачке публике која је гравитирала одређеним ауторима или темама. Поменута грађа је богата библиографским информацијама о личностима широког социјалног распона: од земљоделца до владара. О томе говори и Стојан Новаковић „У пописима претплатничким првих времена наше нове књижевности лежи грађа по којој би се дало врло лепо статистички и географски обрадити како се наша књижевност развијала и географски и социјално и бројно“ (Новаковић 2020: 17). То складиште података нуди нам и обавести о национално-верском саставу појединих насеља, о стању културно-просветних и верских установа и организација, о демографско-миграционим кретањима на нашим просторима. Богат је и топономастички фонд, као и фонд номенклатуре традиционалних и оријенталних занимања, данас несталих. Спискови пренумараната-читалаца врстан су материјал, чињенично веродостојан за разнолика изучавања нашег читалишта и у временском и у просторном погледу (Добрашиновић 1994: 91-92). Пред нама се појављује географско-културна мапа на којој су учртана средишта у којима су се дешавали процеси важни за српску књижевност, од преписивачке, преко штампарске до књижарско-издавачке (Мачкић 2020: 125). Пренумерација је кроз читав један век веома успешно успоста-

²⁴ Наводимо као примере двојицу племића: Јована Николића, витеза Златне надпетице и члана управа Торонталске и Сремске жупаније, и Стефана Монастерлију од Каполне, који је био члан управа Толнанске и Торонталске жупаније. Пошто су били активни у по две жупаније истовремено, оставили смо отворено питање места њиховог боравка у тренутку изласка томова Рајићеве *Историје* (Рајић, том први, 1794: 500).

вљала својеврсни комуникативни канал и непосредан однос између писаца, њихових дела и читалаца.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Владимировић, Младен. *5 векова њисане речи*. Пожаревац: Просвета, 1965.
- Волновић, Жарко. „Рајић, Јован“, рукопис у Редакцији *Српској биографској речника*, Лексикографско одељење Матице српске.
- Вукашиновић, Владимир. „Јован Рајић“, у: *Српско барокно бојословље: библијско и светиошајинско бојословље у Карловачкој митрополији XVIII века*. Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке; Краљево: Епархијски управни одбор епархије Жичке, Нови Сад: Беседа, 2008, 47–105.
- Грбић, Драгана. „Јован Рајић: књижевноисторијски портрет“. *Годишњак Филолошкој факултета Универзитета у Београду*, бр. 3, Београд 2007, 91–153.
- Грубић, Александар. „Кенгелац, Павле“. *Српски биографски речник*, том 5, Кв–Мао, Нови Сад: Матица српска 2011, 37–38.
- Денић, Чедомир. „Погледи на Јована Рајића“, *Зборник Мајице српске за историју*. бр. 54, Нови Сад: Матица српска 1996, 39–85.
- Добрашиновић, Голуб. *О Пренумерацији. Благодатљиви српској књижевности*. Београд, 1994. Београд: Рад: Културно-просветна заједница Србије, 1994.
- Ераковић, Радослав. Хацић Зорица. „Пренумерације као прилози за изучавање приватног живота Срба у 19. веку“, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик*. Нови Сад: Матица српска, књ. 63, св. 2, 2015, 563–570, књ. 64, св. 1, 2016, 253–261.
- ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА „ЈОВАН РАЈИЋ – ИСТОРИЧАР, ПЕСНИК И ЦРКВЕНИ ВЕЛИКОДОСТОЈНИК*, Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Огранак: Епархија Бачка: Платонеум: Архив Војводине, 2002.
- ЈОВАН РАЈИЋ – ЖИВОТ И ДЕЛО*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1997.
- Мачкић, Љиљана. „Књига о српској књизи“, у: Новаковић, Стојан, *Српска књижа, њени пројавци и читаоци у XIX веку*. Бањалука: Центар за српске студије, 2020, 122–134.
- Новаковић, Стојан. *Српска књижа, њени пројавци и читаоци у XIX веку*. Бањалука: Центар за српске студије, 2020.
- Пелин, Јован. „Пренумеранти на Историју Јована Рајића из Великокикиндског привилегованог диштрикта“, у: *Јован Рајић – животи и дело*, Београд: Институт за књижевност и језик, 1997, 373–377.
- Рајић, Јован. *Историја разних словенских народова, најпаче Боллар, Хорвајтов и Србов*, I–III. Беч, 1794.
- Точанац Радовић, Исидора. „Милошевић, Рафаило“. *Српски биографски речник*, том 6, Мар–Миш, Нови Сад: Матица српска 2014, 674.

Dragan N. Tubić
Aleksandra Ž. Novakov

CLASS STATUS AND GEOGRAPHICAL ORIGIN OF THE SUBSCRIBERS
TO JOVAN RAJIĆ'S *HISTORY OF VARIOUS SLAVIC NATIONS*

Summary

The paper analyzes and studies the lists of subscribers to Jovan Rajić's four-volume *History of Various Slavic Nations, especially the Bulgarians, the Croatsians, and the Serbs* (Vienna, 1794–1795). The life and entire work of Archimandrite Jovan Rajić are presented in basic outline, as well as his book whose subscribers occupy the central part of this work. The class status of the subscribers is described, which will give the readers a picture of the hierarchical relations and social composition in the Serbian society of that time. On a scientific basis, an analysis of the inhabited places from which the subscribers originated was carried out, and in this way, a map of Serbian cultural centers from the end of the 18th century was created on a kind of micro level through Rajić's book. Also, the paper briefly presents the historical development and importance of renumbering as a specific way in which Serbian books were printed from the end of the 18th to the end of the 19th century. The phenomenon of subscriptions in Serbian literature and national history is the subject of interest of the long-term project of Matica srpska "Subscribers to Serbian books"

Mr Драган Н. Тубић
Матица српска
Лексикографско одељење
dtubic@maticasrpska.org.rs

Др Александра Ж. Новаков
Матица српска
Лексикографско одељење
anovakov@maticasrpska.org.rs